

Наукова школа М.С. Грушевського в умовах тотальної ідеологізації історичної науки 1920-х рр. в УСРР

Досліджується деструктивний вплив радянської політичної цензури на розвиток тематичних пріоритетів історичних шкіл в УСРР на прикладі наукової спадщини М.С.Грушевського 1920-х рр.

Ключові слова: політична цензура, історична наука, наукова школа, М.С.Грушевський.

Формування демократичних державних інститутів сучасної Української держави *актуалізує* вивчення проблем вітчизняної історії, які не виправдано замовчувалися. Особливо актуальним є врахування уроків історії в царині інтелектуального та політичного життя українського суспільства 1920-х років, зокрема з'ясування деструктивного впливу радянської політичної та ідеологічної цензури на розвиток тематичних пріоритетів історичних шкіл в УСРР. На сьогоднішній день ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення.

Метою даної наукової розвідки є вивчення впливу суспільно-політичних умов, зокрема цензури, на формування тематики та змісту наукової спадщини М.С.Грушевського періоду 1920-х рр.

Предметом нашого вивчення є наукова спадщина істориків, тобто їхні праці, опубліковані у 20-х рр., отже прорецензовані політредакторами, відтак «дозволені цензурою».

Сучасна українська історіографія історії розвитку історичної науки 20-х років в УСРР виокремлює наявність наукових шкіл, груп, центрів. Вони ретельно і спеціально досліджувалися істориками – С.Г. Водотикою [1], О.В. Юрковою [13]. Наприклад, С.Г. Водотика називає декілька історичних шкіл: М. Грушевського, М. Довнар–Запольського, М. Василенка – у Києві, Д.І. Багалія – у Харкові, М.Є. Слабченка – в Одесі [2,с.28]. Вони, хіба за винятком М.Є. Слабченка, мали дореволюційні витоки. Поняття «наукова школа», особливо в умовах тотальної ідеологізації історичної науки 1920-х рр. в УСРР, є доволі суперечливим. Існують різні тлумачення інтелектуального феномену «наукової школи», однак невід'ємною є наявність духовного лідера, керівника, творця певної програми. Для неї притаманною є історіософська традиція, єдність парадигми, наступність, послідовність, оригінальність концепції. Український дослідник історії науки Ю.О. Храмов зараховує до організаційно-функціональних ознак наукової школи наявність наукового лідера, керівника, стиль і методу

досліджень, фундаментальну ідею, програму пошуку, високу наукову кваліфікацію учених об'єднань довкола лідера, громадське визнання [11,с.13].

Для зручності і системності наукового з'ясування деструктивного впливу радянської політичної та ідеологічної цензури на розвиток тематичних пріоритетів історичних шкіл в УСРР не будемо заперечувати факту їх існування у 20-х роках. Предметом нашого вивчення є наукова спадщина істориків, насамперед, М.С.Грушевського, тобто праці, опубліковані у 1920-х рр. та прорецензовані політредакторами, відтак «дозволені цензурою». Кожна книга, яка виходила у 20–30-х рр., мала номер – дозвіл Головліту на її друк, тому проблемно-тематичне розмаїття української історичної літератури у 20-х рр. слід вважати такою, яка здобула сертифікат ідеологічної якості, а можливо безапеляційної поступки радянських цензорів на угоду політиці українізації.

Розвиток української історіографії в УСРР 1920-х років досить вичерпно показав О.П. Оглоблин, тобто її безпосередній творець. Він підкреслив наявність дореволюційної історичної традиції, навіть «часів третьої української держави (1917–1920 рр.)», а також «...схему історичного українського процесу», яка була «сформульована та науково класифікована М. Грушевським», прийнята, але «...на новій ідеологічній (національній) основі» [7,с.20]. Виявляється, що у 20-х рр. існувала «широка національна арена для історичної думки», діяли всеукраїнські центри, що співпрацювали в «ідейно-науковому та нерідко організаційному контакті». Позитивно і цілком конструктивно, але без зайвого пафосу, О. Оглоблин оцінює науковий внесок М.С. Грушевського в історіографію історії України. Повернувшись 1924 р. в Україну, він реанімував роботу історичної секції Українського наукового товариства, яке стало структурним підрозділом ВУАН. «У складі секції, – наголошував О.П. Оглоблин, – було організовано багато комісій, переважно історичного напрямку. Це були комісії старої історії України, історії козаччини, нової історії України, української історіографії, а також цілий ряд комісій з вивчення історії регіонів України, зокрема комісія історії Києва та Правобережної України, комісія Лівобережної України, комісія історії Південної України, комісія історії Західної України та інші». Заслуги М.С. Грушевського були цілком вагомими, враховуючи також створення ним Науково-дослідної кафедри історії України, а головне виховання нового покоління істориків, підготовку та публікацію періодичних і неперіодичних видань, власних монографічних досліджень. Вони достатньо відомі дослідникам. Хронологічно досліджувана ним проблематика стосувалася доби Б. Хмельницького, а також з історії української літератури, п'ять томів якої були опубліковані протягом 1923–1927 рр. у Львові та Києві. «Велике значення для української історичної науки, – наголошував О.П. Оглоблин, – мають численні статті М. Грушевського з питань української історіографії козацько-гетьманського періоду, а також з історії XIX та XX століть, що присвячені окремим історичним працям або доробку видатних істориків. Заслужують бути згаданими, зокрема, його нариси про М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича та М. Драгоманова, надруковані в часопису «Україна», а також публікації останнього періоду життя, сфокусовані на висвітленні української історіографії XVII та XVIII століть» [12,арк.24]. Історик, повернувшись в Україну, не зрадив власним проблемно-тематичним пріоритетам та концептуальним уподобанням.

Ставлення партійно-ідеологічних структур до М. Грушевського після його приїзду в Україну залишалося упередженим, але без відвертого втручання, хоча влада намагалася використати його співпрацю для розколу української інтелектуальної еліти в УСРР та поза нею. Амбітність натури, авторитет видатного ученого, його громадсько-політичне минуле мали б сприяти посиленню буферних позицій М. Грушевського в Академії наук, якою у 1924 р. керували В. Липський (президент), С. Єфремов (віце-президент), А. Кримський (учений секретар). Український історик не демонстрував яскравих зміновіхівських тенденцій, не виголошував антирадянських гасел, не конфліктував з владою, але і не піддавався спокусливим пропозиціям, хоча вимагав належних соціально-побутових умов для науково-дослідної роботи. Дослідник його біографії Р.Я. Пиріг зазначає, що повернення М. Грушевського до ВУАН викликало «...спротив не лише бюрократичної машини Наркомосу, але й президії Академії» [8,с.42]. Стосунки між ним та А. Кримським і С. Єфремовим виявилися напруженими. Невдоволеними «позицією й діяльністю Грушевського» були й керівники КП(б)У, які намагалися використати конфлікти для «...ослаблення «буржуазно-інтелігентської» верхівки Академії» [8,с.43]. Ідеологічні органи ЦК КП(б)У навіть скористалися ювілеєм ученого – його 60-річчям, хоча акція вийшла з-під контролю, тому що «...зусиллями національних наукових кіл відзначення академіка перетворилося на демонстрацію єднання української інтелігенції» [10,с.44]. ЦК КП(б)У обговорював кандидатуру М.С. Грушевського на посаду президента ВУАН, але цензура не мала певності в його «політичній благонадійності». Відтак цей ідеологічний проект не був реалізований.

Творчий доробок М.С. Грушевського, створена ним науково-історична школа в УСРР другої половини 20-х рр. свідчать про те, що радянська політична цензура виявилася неспроможною протистояти видатному історикові. Історико-тематичні аспекти досліджень М. Грушевського могли оцінити лише професійні історики, але вони були його учнями, колегами, тому аналізом доробку займалися опоненти. Сучасний український дослідник теоретичної спадщини М.С. Грушевського – історіограф В.В. Тельвак визнає факт відносної «інтелектуальної свободи» в радянській Україні в середині 20-х рр., яка створила умови для обговорення праць видатного українського ученого «з позицій національної науки» [10,с.21]. Академічна та вузівська наука в УСРР визнала його неперевершений внесок в історіографію та історію розвитку української культури, незважаючи на особисті суперечливі стосунки з ним С. Єфремова, А. Кримського. Західноукраїнська та емігрантська інтелектуальна еліта, на переконання В.В. Тельвака, критикуючи світоглядно-історіософські та морально-політичні сторони діяльності ученого, не заперечували його авторитету та ролі в організації історичної науки. Святкуючи ювілей М.С. Грушевського, наукова громадськість України, Росії, деяких країн Західної Європи підкреслювала неабиякий внесок ученого в історіографію та світову культуру. Його колеги – академіки П. Тутківський, В. Липський, Д. Багалій також позитивно оцінювали творчий доробок українська історика. Видатного ученого вітали президент АН СРСР О. Карпінський, академік В.І. Вернадський, нарком освіти А. Луначарський, тобто факт визнання його наукових досягнень був незаперечним.

Дивним і малоз'ясованим є конфлікт двох академіків – С. Єфремова та М. Грушевського, яких цензура не дуже шанувала. Можна припуститися

думки про те, що причиною протистояння були номенклатурно-посадові, світоглядні, політично-ідеологічні обставини, але вони не були інспіровані ідеологічними підрозділами ЦК КП(б)У, хоча сприяли «смути» в українському патріотичному середовищі ВУАН. В опублікованому «Щоденнику» С. Єфремова постать М. Грушевського найбільш згадувана. Один мовознавець та літературознавець, ніби запопадливий цензор, відслідковував дії, вчинки, висловлювання іншого.

31 грудня 1923 р. М.С. Грушевського було заочно обрано академіком, ніби у березні 1917 р., коли його запросили очолити Центральну раду. Його колега академік С. Єфремов, аналізуючи цей факт спростовує чутки «совітської преси», тобто «соціального замовлення» цензури, ніби М. Грушевський просив амністії, але не заперечував іншого – повернення колишнього лідера української революції остаточно «розкладе еміграцію» [3,с.46]. Віце-президент ВУАН відкидав чутки «російських ворожих для Академії кругів» про те, що «звичні інтриги» М. Грушевського розвалить зсередини. Очевидно органи політичної цензури також сподівалися на «самознищення» цих титанів українознавства, тому слідували за розвитком подій, підтримували одного, цькували іншого. Отримавши наукові інституції, кошти, штати, серед яких і найближчих родичів – співробітників ВУАН, М. Грушевський, судячи з нотаток С. Єфремова, прагнув бути першим не лише в історично-філологічній секції, а й в Академії наук. Розмови про його висунання на посаду президента, які ширилися коридорами ВУАН та Наркомосу, мали підстави, тому що академік М. Грушевський особисто зустрічався з М.О. Скрипником, Л.М. Кагановичем, П.П. Постишевим, П.П. Любченком, звертався з листами до В.Я. Чубаря, які різними посадовими приладами намагалися виховати лояльне і цілком публічне ставлення до радвлади. На початку січня 1924 р. ВУАН одержала з Берліна «Історію української літератури» М. Грушевського, яку чекали протягом року, а разом і книги С. Єфремова, що викликало його здивування.

Академічні видання офіційно не підлягали цензурі, але вона не полишала стежити за «поворотівцем» М. Грушевським. 24 березня 1924 р., тобто одразу після повернення в Україну, йому запропонувала редакція газети «Більшовик» (Київ) написати статтю про утиски українців в Польщі, хоча він намагався уникнути. Під наглядом перебував часопис «Україна», яким переймався особисто М. Грушевський. «Дав я був до «України» Грушевського, – занотував С. Єфремов 13 серпня 1924 р., – статтю про генезу Кирило-Методієвського Брацтва. Видавець, Держвидав славнозвісний, послав її на цензуру до губкома, хоча добре знає, що академічні видання цензурі не підлягають, а той, не будучи дурак, катнув резолюцію: «не воспрещено, а несвойственно», бо «нема марксистського духу» [3,с.145]. М. Грушевський наполягав, щоб журнал «Україна», крім академічного, виходив також «старим галицьким правописом», але йому заперечив А. Кримський, тому між ними виникло «філологічне змагання», яке завершилося різними особистими докорами. Сутички між ними продовжувалися протягом 20-х рр., допоки не було обрано нову президію Академії наук.

Партійно-радянська номенклатура офіційно демонструвала поблагливе ставлення до М. Грушевського, заgravало з ним, але час від часу нагадувало про себе. Зокрема, на урочистих зборах Академії, присвячених 5-річчю перемоги радвлади на Україні, Г.І. Петровський махав

часописом «Україна», якого йому подарував М. Грушевський, вказуючи на повну відсутність там публікацій про боротьбу пролетаріату. На письмове прохання М. Грушевського поліпшити матеріальне становище його особисто та співробітників, В.Я. Чубар відреагував 17 січня 1925 р. резолюцією: «розслідуйте, чого ця Центральна Рада заворушилася» [3,с.187]. Якщо одержував кошти, то мусив виконувати доручення влади. «Для «України», – писав 29 січня 1925 р. С. Єфремов, – хоч вона, як академічне видання, й безцензурна – партія держить свого цензора, Маренка. Цей цензор якось почав був вимагати, щоб «Україна» кнче вмістила статтю про Леніна. Гермайзе йому на те: «добре: я мав доповідь про Леніна, то її й можна пустити». – «Ні, – відповів цензор, – мусить статтю написати Грушевський». За кілька день знов питає – чи пише статтю Грушевський. Довідавшись, що ні – обурюється: «Як? Усяка контрреволюційна сволок про Леніна пише, а Грушевський не хоче?.. Я, звичайно, вас не силую, але напишу рецензію на «Україну» і викрию вашу суцність». Колись од цензури можна було сховатись за мовчання. Од теперішніх охоченомонців не сховаєшся. На кого напосядуться, то вже не одчепляться: хоч лусни, а пиши, що вони хочуть» [3,с.191]. Статті про Леніна вдалося уникнути, але «...статтю про Академію, статтю обурливу і змістом і тоном, брехливу й самохвальну до крайности» [3,с.209] він написав для №1–2 «України» за 1925 р. До друку цей часопис підписав С. Єфремов, «...звичаєм нашим, не вимагаючи самих статей, а покладаючись на добросовісність редакції», але був обурений після прочитання. На засіданні Відділу він заявив, що стаття М. Грушевського «викривляє й перекручує історію Академії», хоча той намагався заперечити, однак визнав авторство, мовляв «...писав «на підставі загального вражіння» і що він, як історик, не повинен «робити препарації нашої історії» [3,с.210]. Інколи М. Грушевський радився з С. Єфремовим, якщо справа торкалася друку негативних відгуків. Наприклад, 4 травня 1925 р. він повідомив С. Єфремова про те, що до «України» подано огидну рецензію на книгу про Нечуя–Левицького, відтак питав згоди на її друк. Журнал «Україна» виявився під ідеологічним обстрілом Г.Ф. Гринька, який виступаючи на з'їзді рад Київщини, дорікав історикові за те, що він «не згадує про радянську владу». Дріб'язковий, але постійний тиск на психіку М. Грушевського, особливо в пресі, схилив його до пошуку форми публічного виявлення лояльності. 14 квітня 1926 р. газета «Пролетарська правда» надрукувала інтерв'ю з М. Грушевським, у якому він за словами С. Єфремова, «ударив у всі дзвони совітського патріотизму», тобто говорив про розквіт радянської науки, про даремні «нападки» еміграційних центрів.

Святкування ювілею М.С. Грушевського у вересні 1926 р. відбувалося за його особистої згоди, а також підтримане більшовицьким керівництвом. Академік С.О. Єфремов дивувався з приводу цього дійства, позаяк не уявляв для себе промови колишнього голови Центральної ради про політичну діяльність у 1917–1923 рр. Якщо А. Кримський, який був людиною науки, а не політики, відмовився від святкування власного ювілею у 1924 р., то історик і політик М. Грушевський погодився. «А тут людина, що своєю спеціальністю зробила політику, – занотував 16 вересня 1926 р. С. Єфремов, – не може зрозуміти, що більшовики, мабуть, використають цей ювілей, щоб остаточно втопити його в своїх обіймах» [3,с.397]. Шанування, хоч і відбувалося в Академії наук, однак мало виразні ознаки політичного заходу. Партійно–ідеологічна цензура також уважно чатува-

ла, але стався «прокол» з друком автобіографії ювілянта. «Після розмови зо мною (в понеділок 27 вересня), – з подивом писав у «Щоденнику» С. Єфремов, – хоча я дав підпис свій на друкування – її чомусь не друкували мало не цілий тиждень, і здали до друку тільки в суботу перед самим ювілеєм, після якихось переговорів з властями. На ювілей автобіографія таки вийшла, – без мого підпису (цьому я дуже радий), звичним порядком. Але друкарню, що її випустила, Любченко накрив мокрим рядном. Кажуть, ніби він звелів не випускати, не показавши йому, а це зробити забули» [3,с.398]. Висловлювання, оцінки С. Єфремова, адресовані М.С. Грушевському, якого знав ще до 1906 р., листуючись з ним тоді, свідчать про упереджене ставлення колишнього члена Центральної ради до його голови. Він перестав поважати Грушевського–політика, але підкреслював його інтелектуальні здібності, працездатність, засуджував інтриганство, чвари довкола посадових змагань в Академії. На початку 1928 р., відчувши реальну загрозу тотальної «комунікації» Академії наук, М. Грушевський пропонував припинити чвари та протистояння між ними, навіть висловив готовність протестувати у випадку репресій проти С. Єфремова з боку влади. Цензура відслідковувала «потепління стосунків» між ними. Цього не заперечував і сам С. Єфремов. «В «Комуністі», – записав Сергій Олександрович 22 грудня, – стаття проти М. Грушевського. Кажуть, що комуністи віднайшли «блок між Єфремовим та Грушевським!» І вирішили – вдарити і по Грушевському!» [3,с.411].

У 1928 р. з'явився ювілейний збірник статей на пошану М.С. Грушевського, рекомендованого історико–філологічним відділом УАН та дозволеного до друку Укрлітом [6]. Серед авторів були професори з Відня, Праги, Києва, Одеси, Мінська, Ніжина, Чернігова, Львова, Харкова, Дніпропетровська, які представляли кафедри та академічні науково–дослідні підрозділи. До збірника не потрапила жодна стаття з історії України першої чверті ХХ ст. Хронологічно публікації стосувалися періоду Київської Русі, соціально–економічних та політичних відносин XV–XVIII ст., а тематично археологічних знахідок, іконографії, кордонів Галицької держави, князівства Литовського, Хмельниччини, історіографії, джерелознавства, торгівлі. Соціально–класова проблематика, яка виразно репрезентувала б формаційну парадигму висвітлення історії України, фактично була відсутня. Очевидно таким був задум ювіляра, наукові розробки якому присвятили М. Макаренко (Київ), М. Петровський (Ніжин), А. Яковлев (Прага), О. Грушевський (Київ), В. Пархоменко (Дніпропетровськ), В. Щербина (Київ), М. Горбань (Харків), О. Гермайзе (Київ), П. Клепатський (Полтава), Д. Яворницький (Дніпропетровськ), М. Слабченко (Одеса) та інші. Відмовилися від участі в збірнику А. Кримський, С. Єфремов, Д. Багалій, О. Оглоблин, які визнавали великий внесок Михайла Сергійовича в українську історичну науку, але з особистих міркувань не долучилися до офіційного шанування академіка. У травні 1929 р. М. Скрипник вимагав від М. Грушевського публічного осуду С. Єфремова.

Історики, спираючись на архівні документи, досить вичерпно висвітлити «кадрову боротьбу» в Академії наук, яка точилася між дуєтом А. Кримський – С. Єфремов та М. Грушевським. Мотиви були різні, але це протистояння пришвидшило розвал демократичного і націонал–патріотичного таборів ВУАН. Дослідники оприлюднили документи, які переконливо доводять номенклатурно–функціональне зацікавлення

внутриакадемічним конфліктом між ними з боку ДПУ УСРР. Не президентство М. Грушевського в Академії було програмою діяльності органів політичної цензури, а «...посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою професора Єфремова та всередині її» [9]. Жертвами конфлікту ставали інші особи, тому що скарги М. Грушевського до Укрнауки НКО УСРР оберталися посиленням цензури стосовно конкретних діячів науки та культури. Так було у випадку з М. Могилянським, А. Кримським, про які згадується у «Щоденнику» С. Єфремова, а також було зафіксовано в обіжньому листі ДПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. [9, с.53].

Наукова діяльність М.С. Грушевського в Україні протягом 1924–1929 рр. офіційно вважалася «безцензурною», тому що академічні твори і видання не підлягали головлітвіському перегляду, але цензура контролювала роботу самих видавництв, у яких працювали штатні рецензенти. Опубліковані істориками документи свідчать про системний політичний нагляд за українським істориком з боку ДПУ УСРР, ЦК КП(б) У, НКО УСРР. Повернувши його в Україну, радвлада не випускала М. Грушевського за кордон. Інституційно він співпрацював з нею, тому що був академіком ВУАН та АН СРСР, звертався з різними офіційними листами до уряду і партійних органів, а професійно залишався самостійним, самодостатнім і консервативним з концептуальних міркувань істориком.

Отже, теоретичні і світоглядні принципи його наукової творчості у 20–х років не зазнали радикальних змін, про що свідчать оцінки істориків–сучасників. Дослідники вважають, що він не зрадив ідеям автономізму і федералізму, «соціалістичного догматизму» [4, с.15], хоча у 1924–1928 рр. ними не переймався. Його науково–теоретична діяльність, колосальний творчий доробок після повернення в Україну, результат титанічної працездатності видатного історика, навіть в умовах дозованої політичної цензури.

Список використаних джерел

1. Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя і творчості / С.Г. Водотика. – К.; Херсон, 1998. – 141 с.
2. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1930–х років. – К.: Ін–т історії України НАНУ, 1998. – 171 с.
3. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – 832 с.
4. Корольов Г.О. Автономістсько–федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.07.00.01 «Історія України»/ Г.В.Корольов. – К., 2009. – 17 с.
5. Миронченко В. Інформаційне радіомовлення України (Сторінка історії) / Віктор Миронченко. – К., 1996. – 56 с.
6. Млиновецький Р. Історія українського народу: (Нариси з політичної історії). – 2–е вид. / Роман Млиновецький. – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1953. – 644 с.
7. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / Перекл. з англ.; підгот. до друку І. Верба, О. Юркова. – К., 2003. – 249 с.
8. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський / Р.Я. Пиріг. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМС», 2007. – 63 с.

9. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. / Пристайко В., Шаповал Ю. – К.: Видавництво «Україна», 1996. – 335 с.

10. Тельвак В.В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30–ті роки XX століття) / В.В. Тельвак. – К.; Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.

11. Храмов Ю.А. Научные школы в физике / Под ред. В.Г. Барьяхтара. – К.: Наукова думка, 1987. – 287 с.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6205. – 40 арк.

13. Юркова О.В. Діяльність науково–дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–1930 рр.) / О.В. Юркова. – К.: НАНУ, 1999. – 432 с.

Стоян Т.А. Научная школа М.С.Грушевского в условиях тотальной идеологизации исторической науки 1920–х гг. в УССР

Исследуется деструктивное влияние советской политической цензуры на развитие тематических приоритетов исторических школ в УССР на примере научного наследия М.С.Грушевского 1920–х гг.

Ключевые слова: политическая цензура, историческая наука, научная школа, М.С.Грушевский.

Stoyan, T.A. M.S. Grushevsky scientific school in the conditions of total ideologization of historical science in Ukraine of 1920th

The destructive influence of soviet political censorship on the development of thematic priorities of historical schools in Ukraine on the example of scientific legacy of M.S.Grushevsky of 1920th is investigated.

Key words: political censorship, historical science, scientific school, M.S.Grushevsky.